

KOMLÓS ALADÁR: MAGYAR-ZSIDÓ SZELLEMTÖRTÉNET A REFORMKORTÓL A HOLOCAUSTIG

Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1997 (Múlt és Jövő Könyvek), I–II.

I, A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket kiegészítette, a fotókat válogatta Kiss József, előszó Kőbányai János, XX + 323 l.

II, Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba, válogatta és kötetbe rendezte Kőbányai János, 392 l.

I. Monográfiák, korszakszintézisek ritkán szoktak előkerülni posztumusz módon, megírásuk után több mint fél évszázaddal, alkotójuk halála után mintegy másfél évtizeddel. Komlós Aladár monumentális munkájával pedig ez történt: miközben a Múlt és Jövő című folyóirat főszerkesztője, Kőbányai János az 1980 nyarán elhunyt jeles irodalomtörténész-kritikusnak a magyar zsidóság irodalmi tevékenységével foglalkozó írásait kutatta és válogatta, Komlós Aladár nevelt fia, Bárkány György jóvoltából egy pincéből vaskos gépírásos iratcsomó bukkant fel: a magyar-zsidó irodalmi műveltség egykori legjobb ismerőjének az 1940-es évek elején, közvetlenül a vézskorszak előtt alkotott műve, mely a magyar-zsidó szellemtörténetnek legteljesebb összefoglalása.

A kézirat mai felbukkanása – véletlen. Történelmileg azonban szükségszerű is. A holocaust után, a bergen-belseni koncentrációs táborból hazatérve ugyanis Komlós Aladárnak feltehetőleg elment a kedve, hogy az oly gyötrelmes témával tovább foglalkozzon. Művéhez többé nem nyúlt – alighanem szabadulni akart emlékeitől. 1948 után pedig a kommunista rendszer négy évtizeden át tabuként kezelte a magyar-zsidó múlt történelmi és társadalmi kérdéseit. Csak a rendszerváltás óta nem számít idehaza a vallási vagy

etnikai hovatartozás, az emberi identitás maradéktalan vállalása bűnnek, csupán azóta vált lehetővé, hogy az egyén az állam gyámkodásától mentesen megválaszthassa közösségét. S az újra szabadon formálódó magyar-zsidó öntudat keresi gyökereit, a holocausttal megszakított-legyilkolt hagyományokat – már csak azért is, mert amíg igazságos számvetés nem készül a másfél évszázados magyar-zsidó szellemi együttélésről, amíg érdemi, jövőtávlatot is felvillantó válasz nem születik az asszimiláció vagy az etnikai elkülönülés nemzedékeket kízó kérdésére, addig a holtak „temetetlenek” maradnak.

Komlós Aladár azért autentikus tanú az utóbbi ügyben, mert róla bízást el lehet mondani, hogy az egykori asszimilált magyar-zsidó értelmiségiek seregében ő volt az egyik „kapitány”. 1907-ben, tizenöt esztendősen korábban Losoncon irodalomtanára kezébe adta Adynak *Új versek* című kötetét, s attól kezdve Komlós a magyar költészet ígézetében nőtt fel. A Nyugat irodalmi mozgalma, a Galileikör, a magyar polgári progresszió törekvései határozták meg szellemi fejlődését. Ady, Babits, Móricz és társai példája nyomán lett az ő alapvető személyiségértéke is a kritikus valóság szemlélet, a megvesztegethetetlen igazságszeretet, a minőségigény, az értelem és a szépség tisztelete s a liberális reformszándék. Az azonosu-

lás, a nemzettel való egyéforrás elemi vágyára azonban 1919 után az akkori kormányzati elit tudvalevőleg kirekesztéssel, numerus claususszal, majd zsidótörvényekkel, munkaszolgálatlaltal válaszolt. A megcsalatlottság és a sértett önértzet büszkesége volt az az erkölcsi-pszichikai hajtóerő, amely a monográfiáíró Komlósnak tollat adott a kezébe. Szembe akart nézni a problémával, hogy hol görbült el az, ami a múlt század közepén látszólag oly egyenesen indult, hogy kell-e vajon választania az egyének ott, ahol lélekcsontkító hatású lehet bármínemű választás?

Komlós Aladár felelete egyértelmű. S egybecseng napjaink kisebbségekre vonatkozó, humánus felismerésével. Akként foglaltható össze, hogy szakítani kell a múlt században kialakult, egyoldalúnak bizonyult nemzetállami-államnemzeti politikai koncepcióval. Akadálytalanná kell tenni a „kettősgyökerűség”-et, azt tehát, hogy valaki egyszerre két közösség tagjának is érezhesse magát. Visszatérően hangsúlyozza: a magyarság vállalásához nem szükséges a teljes beolvadás, a homogenizálódás. A nemzeti tudat mindekelőtt lélekfajttát jelent, amely csupán integrálódást kíván az egyéntől, akként, hogy az az egységen belül megőrizhesse eredendő alkatának, formátumának, emberi habitusának főbb színeit. Komlós monográfiájában és tanulmányaiban továbbra is helyesli a zsidóság asszimilációját, de nem azért, hogy a zsidók ezáltal megszűnjenek zsidók lenni, hanem azért, hogy megmentsék, sőt kiteljesítsék zsidó egyéniségüket. Kazinczy fogalomalkotását kölcsönvéve zsidóknak és nem-zsidóknak nem az *egység egységére*, hanem a *sokféleség egységére* kell törekedniök, törekedniük.

Hatalmas művelődés-, eszme- és gondolkodástörténeti munkát végzett Komlós, folyóiratok, hírlapok garmadáját búvárolta át, írói pályák sorozatát rajzolta meg – nemegyszer úgy, hogy összegzéseihez az alapkutatlásokat, a mélyfúrásokat is neki kellett elvégeznie. A pályaképek, az életrajzok s főképpen az életművek karakterizálási nála nem csupán az ismeretek tárházának feltöltését szolgálják, hanem azt – mint Kőbányai János a tudós emlékéhez méltóan szép előszavában kiemeli –, hogy *folyamatokat* rekonstruáljon. Főképpen azt a folyamatot, amelynek során a *magyarországi zsidóság magyar zsidósággá* változott. Ez a folyamat egyébként a hazai polgárosodás múlt századi fejlődése egyik szakaszaként is leírható. A szellem, a lélek, az érzelmek, az intellektus, az emberi-erkölcsi matéria, másfelől a gazdaság, a kereskedelem, a pénzügy, az ipar, az egészségügy polgárosodása a zsidóság egykori nemzet- és társadalómépítő tevékenységétől el nem választható. E tevékenységet többen megpróbálták „süllyedéstörténet”-nek, „krízistörténet”-nek, a magyar lélek válságtörténetének ábrázolni. Komlós Aladár vállalkozásának épp az a legfőbb érdeme, hogy e vélekedéseket sikerrel cáfolja meg: meggyőzi az olvasót arról, hogy a „három nemzedék”, az „asszimiláció kora” éppenséggel a felemelkedés időszakát hozta el a magyarságnak, hogy a hazai zsidóság munkássága nem a „kisebbségi” sors útját követte a magyarság számára.

Monográfiájában Komlós nem arra vállalkozik, hogy lexikálisan felsorolja és értékelje a zsidó írókat és műveiket, hanem arra, hogy az egyes alkotókat mindig a hazai zsidóság fejlődésével kapcsolatosan, arra vonatkoztatva tárgyalja. Nemcsak

a klasszikus csúcokat kíséri figyelemmel, hanem minden író és művet, értékre való tekintet nélkül, „aki vagy amely a zsidóság fejlődésére jellemző lehet”. Tévedések elkerülése végett: nem csupán a zsidó témájú alkotások érdeklík, hanem minden olyan mű, amely magyar zsidó tollából származott. A szerző megvonja magától a szelekció jogát – azt a lehetőséget kívánja bemutatni, amelynek során a hazai zsidóság műveltséget és nemzetiséget cserélt, „magyarrá, jómódúvá és művelté” vált.

Mintegy 1800-tól 1890-ig követi tehát nyomom a zsidó asszimiláció lefolyását. Mint Komlós minősíti: „a készülődés, a tanulóévek korszakát”. Eredeti terve szerint azonban munkáját folytatni kívánta egészen saját koráig, megörökítve azt a szerepet is, amelyet a zsidók a második magyar reformkorszakban, századunk elején, ezt követően pedig a két háború között játszottak. Ennek a tervnek csak egyes építőelemei, a 20. század egypár zsidó írójáról szóló tanulmányai maradtak ránk – híven tükrözve a kort, amikor az asszimiláció addigi útja követhetetlené vált. Az e tanulmányokat is összegyűjtő második kötet úgyszintén értelmezi a monográfia szerzői szándékát, a töredékesség és a hiány mielőbbi pótlására ösztönözve a jelen és a jövő tudós nemzedékeit.

2. Az első magyar-zsidó író, akiről Komlós megemlékezik, Chorin Áron aradi rabbi 1798-ban még azzal az ominózus kérdéssel foglalkozott – héber nyelven –, hogy vajon a zsidók is ehetnek-e kecsagét? Merőben történetietlen lenne, ha e kérdés-feltevésen mosolyognánk. A felvilágosodás hatását jelző igenlő válasz itt a lényeges, amely mintegy beköszöntője a hazai zsidóság kezdődő recepciójának és emancipálódási folyamatának. Nem telik el

ugyanis négy évtizednél hosszabb idő, s a zsidóság egy része már magyarul írja irodalmi műveit. Igaz, hogy 1841-ben a zsidók a német nyelvet terjesztő társaságban is részt vesznek, de az 1848-as esztendőre megjelent *Első magyar zsidó naptár és évkönyv* már tele van a magyarsággal való sorsközösség hitvallásaival. A tudós aradi rabbi héber nyelvű alkotása után két emberöltővel, a kor magyar zsidó írói, Diósy Márton, Einhorn Ignác és Szegfi Mór már azt adják ki hitsorsosaik számára követendő jelszóul, hogy „...Érzelem- és eszmevilágunk magyar és nemzeti legyen.” Lelkükre kötik: egyik kezükben a Biblia legyen, a másikban a nemzeti zászló. Még ékebben szóló példája az asszimilációnak, hogy Ballagi Mór, első zsidó származású akadémikusunk gyermekkorában még a jiddist beszéli anyanyelvként, de már ő lesz az, aki megalkotja a maga korában kiváló német–magyar szótárunkat, valamint a magyar nyelv teljes szótárát.

Arra természetesen nem lehet terünk, hogy Komlós roppant anyagát akár csak jelzésszerűen is ismertessük. Löw Lipót, Löw Schwab és Hochmuth Ábrahám rabiktól kezdve – Helfy Ignácra, Falk Miksán, Ludassy Móron át – Kiss Józsefig, Ágai Adolfig és Dóczi Lajosig, Marczali Henrikig, Vámbéry Árminig, Goldziher Ignácig és Simonyi Zsigmondig több tucat nyelvész, történész, író, teológus, publicista stb. szellemi portréjának megalkotására kerül sor. Újra szükséges hangsúlyoznunk: nem az életrajzok, hanem a zsidó létet és tudatot kifejező pályaképek sokasága, a hazai (esetleg az európai) zsidó sorsot hordozó vonások előtérbe állítása az, ami Komlós Aladár művének igazi becsét megadja. Hiszen az adatok, a biográfiai tények legtöbbször bármely lexikonból

vagy életrajzgyűjteményből megszerezhető. A *fejlődésrajzot* azonban, amelynek során Komlós Aladár a két nép közös műveltségben való szimbiózisát megörökíti, csak az ő monográfiájában kaphatjuk meg.

Műve nemcsak az asszimiláció diadalait vetíti elénk, hanem ama feltételeket is, amelyek között az végbement, s behatóan szól az asszimilációs folyamat fonákjáról, fenyegető konfliktusairól is. Hiszen a múlt század nemcsak Kiss József *Zsidó dalainak* népszerűségét hozta el, hanem Tiszaeszlárt is, Istóczy Győző és Verhovay Gyula antiszemita pártjának fellépését is. S Komlós ábrázolása nyomán csak sajnálni lehet, hogy a vérvád kitörésének félelmetes erején sem az itthoni zsidóság vezető egyéniségei, sem a Tisza Kálmán vezette kormányzati elit illetékesei érdemben nem gondolkodtak el. Az utóbb említettek a liberális nacionalizmus eszméin és illúzióin nevelkedve nyilvánvalóan úgy vélték, hogy az emberi jogok megadása, a gazdaság szabad lehetősége majd mindenfajta sebre gyógyírt jelent. Istóczy és antiszemita pártja elbukott, de ez nem jelentette – mint az idő tájt nem kevesen naívu hitték – az antiszemitizmus bukását is. Hamu alatti parázsként tovább izzott az. Csak az újabb alkalmakra várt, hogy fellobogjon.

Keveset szól Komlós Aladár arról a fontos szerepről, amelyet a hazai zsidók a 19. század első felében a terményforgalmazásban és a hitelnújtásban betöltöttek. Ez volt ugyanis a fő gazdasági-társadalmi háttére emancipálódásuk, a magyar nemzetbe való befogadásuk megindulásának. Az a terménykereskedelemmel kapcsolatos tevékenység, amelyet a bevándorló zsidók a 19. század első felében végeztek,

teremtette meg nálunk a polgári fejlődés alapjául szolgáló tőkefelhalmozást. Az általuk végzett értékesítési munka állandó piacot biztosított a magyar birtokos nemesség terményeinek és állattenyésztésének, a piac igényei által pedig az addiginál sokkal magasabb színvonalra emelte azt. A kérdés szakértője, Béri-Lichtner János találoán állapítja meg *Együttélés* (Bp., 1995) című könyvében, hogy „míg azelőtt az átlag birtokos fő bevételi forrása az élőállat kivitelből, egy viszonylag alacsony hozamú gazdasági ágból származott, 1800-tól kezdve Magyarország évtizedek alatt Európa egyik fő gabona- és gyapjú-exportáló országává vált.” A nagymértékben jobbágmunkára épülő feudális gazdálkodás a kereskedelmet a zsidókra testálta, akik azt oly sikerrel végezték, hogy e tevékenységük hatékonyan hozzájárult a reformkor, a reformmozgalom, egyáltalán a liberális ellenzéki reformszellemiség sarjadásához.

Komlós Aladár, persze, nem volt gazdaságtörténész, s az idő tájt, amikor monográfiáját megalkotta, az e tárgyú kutatás még a kezdeteknél tartott. Nem szólva arról, hogy a munkaszolgálat, a SAS-behívók korszakában a rendszeres könyvtári kutatómunka feltételei sem igen voltak számára adottak. A téma az ő és nemzedéke számára nemcsak metaforikusan volt „aknák”-kal teli, hanem a szó szoros értelmében is. Ma már viszont fejtegetéséhez feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy egyrészt az asszimiláció, másrészt az emancipáció, az együttélés folyamatát jelentős részben a zsidók vállalkozói, gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi munkássága alapozta meg. Az a tevékenység, amellyel folyamatosan hozzájárultak az 1848 előtti és utáni Magyarország moder-

nizálásához, gazdasági polgárosításához, a polgári értékrendszer és mentalitás elterjesztéséhez.

Ez volt az egyik ok, amiért a reformkor kiváló politikai elitje, Kossuth, Deák, Eötvös nemzedéke szorgalmazta – nem kis ellenállással szemben – a zsidók befogadását. A másik ok az volt, hogy a reform szelleme a zsidóságot is mindinkább áthatotta, s a kialakuló neológ irányzat elfogadta az egyre súlyosabb nemzetiségi problémával küzdő ellenzéki elit „gentlemen agreement”-jét: hajlandó volt magyarrá válni, a magyar politikai nemzet tagjának tekinteni magát azért a lehetőségért, hogy megkaphassa az alapvető emberi jogokat. S ezért az árért hajlandó volt „korszerűsíteni” vallási rítusainak egy részét is.

Minderről találunk elemzéseket Komlós Aladár könyvében, de ő lényegében csak a kiegyezéstől számítja azt a folyamatot, amelynek során a zsidóság megeremti a magyar kapitalizmust. Ez azonban már jóval korábban megindult – 1867 után csupán kiteljesedett. A reformkorban létrejött Magyarító Egylet, a Dux Adolfofok, Reményi Edék, Rózsavölgyi Márkok munkássága nem is lenne teljesen megérthető a zsidók egykorú polgárosuló-polgárosító működése nélkül.

3. Az olvasó számára nem kevésbé kínál szellemi izgalmat az az esszé- és tanulmánygyűjtemény, amelyet Komlós Aladárnak a magyar zsidó irodalommal foglalkozó, 1920 és 1944 között publikált írásaiból állított össze Kőbányai János. A tanulmánygyűjtemény a maga módján mintegy „folytatja” a monográfiát: Kiss József nemzedékétől kezdve a századvég magyar zsidó klasszikusainak, Palágyi Menyhértnek, Kóbor Tamásnak, Bródy

Sándornak, Ignotusnak, Osvát Ernőnek, Zsolt Bélának, Pap Károlynak és másoknak szellemi arcélét villantja fel – mindig választ keresve a zsidó lélek identitástudatára, helyzetértékelésére. Mint Kőbányai finoman érzékelteti: „A második kötet közelítései egy, az ösztön- és reflexvilágba lesüllyedt világot tapogatnak körül, s igyekeznek azt a tudatfelszínre hozni”. Kétségtávol az „elfojtások” és a „felszabadítások” hullámát.

Komlósnak e témakörben legfontosabb, mert imponálóan bátor, okos és őszinte írása a *Zsidók a válaszüton* című, amelyet pályakezdése szakaszában, 1921-ben, még Koral Álmos álnéven alkotott. Ez a cikke tükrözi legdrámaiban azt a feszültséget, amelyet a több helyre tartozás, a „többgyökerűség” egy romlatlanul tiszta és nemes lélekben előidézett. A lélek mélyéről felszakadó kiáltása – „Az igazság az, hogy magyar is vagyok, zsidó is vagyok, és nemzetközi is vagyok!” – önmagáért beszél. Írója sokak jellemző lélekhelyzetét tárja fel – a szégyen, a hamis büntudat, a kiszolgáltatottság, a kirekesztés, a megbélyegzettség fullasztó örvényeit.

Komlós az első világháború harcterein döbbsen rá a nemzeti érzés fontosságára és a nacionalizmus tévelygéseire. Arra, hogy a nemzettel kapcsolatos tévedéseknek legfőbb oka az, ha a nemzeteket egymástól elhatárolt testeknek hisszük. Szerinte nem azok, hanem olyanok, mint a hullámok, amelyeknek a határai összefolynak. Emellett vívódásainak legfőbb tanulsága, hogy a magyarság és a zsidóság együttes vállalása mellett nem kell, s nem is szabad megtagadnunk a nemzetköziségnek amaz értelmezését, mely éppen nem *nemzet nélküliséget* jelent, hanem csak „egy minden nemzet felé minden akadályozó előíté-

let nélkül kitarulkozó ölelést”. S ha nem is osztjuk a szerző optimizmusát a tekintetben, hogy a történelmi holnap nemzeti érzése más lesz, mint a mai, hogy gyengébb lesz, de tisztább, elveszítve terjeszkedő imperialista türelmetlenségét, fejtegetéseinek végső konklúziójában ismét nagyon egyetértünk. Abban, hogy aki a származását s a belőle hozott szokásait, tulajdonságait szégyelli, az nem fog bízni saját magában sem – vagy meghunyászkodó lesz, vagy arrogáns. S főképpen távlatosnak, célravezetőnek érezzük Komlós felvázolt emberi eszményét: „...a mi ideálunk: az a zsidó, aki magába nevelte a nyugati kereszténység krémjének gerinceségét és finom erkölcsiségét, s épp ezért nem alacsonyítja le magát silány külszínek hazug majmolásával, hanem nyugodtan és bátran vállalja zsidónak magát.”

A zsidó öntudat létrejötté, hatékony megnyilatkozása feltétlenül megkívánja egy zsidó kultúra teremtését és szétsugárzását. Komlós *A zsidó irodalom és amit tennünk kellene érte* című, eredetileg a régi Múlt és Jövő 1942-es évfolyamában megjelent tanulmányában meggondolgotatón szól arról, hogy a zsidó kultúra aktivitásának a lelkiileg megrendült zsidóság megerősítése lenne a hivatása. Ez a szempont ma sem kevésbé érvényes, mint 1942-ben. Csak helyeselni lehet azt a megállapítást is, hogy mivel a Biblia már régóta megszűnt a zsidóság könyve lenni, gondolkodnunk kell valamiről, ami ma is meleggé, széppé teszi a zsidó életet, hogy „...ha van nép a világon, amelynek szenvedései ellensúlyozásaképpen szüksége van kárpótlásra szépségben, szellemi tartalomban, a zsidó az mindenekelőtt.” Ma már aligha jelent akkora nagy problémát a zsidó írók eljuttatása a rájuk váró közön-

séghez, mint amikor Komlós Aladár ezt az igényt ötvenöt évvel ezelőtt megfogalmazta.

Végül, de nem utolsósorban a *Kóbor Tamásról* 1943-ban írott portréját szeretnénk kiemelni. Azért tesszük ezt, mert A Hét belső munkatársának és egyik legszuggesztívebb cikkírójának arcképében Komlós akaratlanul önarcképet is fest: azt méltatja hősében, ami az ő emberi formátumának és műalkotáségyéniségének is legrokonszenvesebb vonása volt. Aligha lehet megindultság nélkül olvasni azt, hogy Kóbor Tamás szeretetet, erkölcsi biztonságot keresett, imádtá a költészetet, s ezért beleütközött a valóság csúf prózaiságába; hogy nem az érdek boldogít, hanem a poézis, az álom. Komlós vallo másszerű megnyilatkozása az a reflexiója is, hogy a tisztaság és a szeretet vágya a legjobb zsidó íróknál együtt él a valóság kiábrándult ismeretével. S vajon nem mondható el róla is, amit ő állapít meg Kóborról, hogy okosság és líra együtt alkotják egyéniségét, mégpedig nagy okosság és sok líra, hogy ismer minden komiszságot és hisz minden nagylelkűségben? De leginkább azt a meghatározását érezzük önarcképszerűnek, önbemutató jellegűnek, legkifejezöbben ott dereng át az ábrázolt képmáson az ábrázoló arcéle, amikor a következőképpen összegzi hősének alkotói karakterét: „...Nem volt próféta, bölcs volt, bölcs, öreg zsidó. De megértő humora is a zsidó szívek sajátos virága. S a bölcsök megértésére, megbocsátására és mosolyára nem kevésbé szükségünk van, mint a próféták lángoló megszállottságára. A humor a győzelem, amit Kóbor az élet csúfságán aratott, s győzelme mindig annál fényesebb, minél sötétebb anyagát ragyogja túl a nyomornak, bűnnek, szenvedésnek. Ha műveiből el akarunk

tenni valamit magunknak, főképp humora az. Mert csak a nevetése volt keserű, a könnye édes.”

4. A monográfia előszava azt ígéri, hogy Komlós a 19. század kezdetétől 1890-ig minden zsidó által írt, szelleminek minősülő produktumot feldolgozott. Ez azonban csak némi megszorítással igaz. Mert Angyal Dávid, a jeles történész, a budapesti egyetem neves professzora bizony hiányzik a feldolgozásból, Havas Adolf, Petőfi első, hatkötetes kritikai kiadásának alkotója szintén, s talányos számkra az is, hogy Goldmark Károly, a *Sába királynője* című opera alkotója vajon miért maradt ki a monográfia alakjai közül. E hiányokért viszont kárpótol a remek képanyag – százhusz kép! (Kiss József munkája) –, a munka impozáns kiállítása, az igen jól olvasható szedéstükör, s általában a kötet gondozásában érezhető lelkesedés, amellyel a közreműködők az előállítás ügyét szolgálták. Az utóbbi még eredményesebb lehetett volna, ha nagyobb gondot fordítanak a kézirat előkészítésére és korrigálására. Néhányat felemlítünk a bántóbb elírásokból, sajtóhibákból. Kőbányai János bevezető tanulmányának címe: A lélek választútján. Ugyanez a tartalomjegyzékben A lélek vándorútján címmel szerepel. Szegfű Gyula neve helyesen: Szezfű Gyula (IV.), híres tanulmányának

címe nem Valahol utat *tévesztettünk*, hanem Valahol utat *vesztettünk* (uo.). Hartmann Lipót művének fordítása nem *Di*, hanem *Die Juden* (60), groteszk, hogy megjelenési helyét németül adja meg: *Agram* magyar neve *Zágráb* (uo.). Kónyi Manó évszámai hiányoznak (91), Kármán Mór (135), Füredi Ignác (202) is. Ludassy Mór nem írta Deák híres cikkeit, csak diktálás után fogalmazta (91). Kelety Károly neve helyesen *Keleti* (107), Nendvich Károlyé helyesen *Nendtvich* (150, a névmutatóban is!), Simay Kristófé helyesen *Simai* (154, a névmutatóban is!), Négyessy László helyesen *Négyesy* (176, a névmutatóban jól szerepel!). A 195. lap második bekezdésének végén értelmetlen a szöveg, feltehetőleg egy mondatvég vagy mondat kimaradt. Nem áll az, hogy Politzer Zsigmond halálkozásának helyét és idejét nem ismerjük: 1924-ben hunyt el Párizsban (259). Az *Első magyar izraelita naptár és évkönyv* nem 1847-ben, hanem 1848-ban jelent meg (275). A névmutatóban Ballagi Mór nem kapott helyet (308), jöllehet a monográfia oldalakon át méltatja életművét, viszont rá emlékező fia igen. Mindez a hibalista nem sok és nem is tartalmaz durva tévedéseket, de nagyobb odafigyeléssel el lehetett volna kerülni azokat.

Fenyő István

KENYERES ZOLTÁN: IRODALOM, TÖRTÉNET, ÍRÁS

Budapest, Anonymus Kiadó, 1995, 344 l.

Pusztán már a címével is vitairatnak tűnik föl ez a könyv, hiszen Hans-Robert Jauß 1967-es tanulmánya közhírré tette: az irodalomtörténet – állítólag – nem más, mint az irodalomtudomány provokációja, s

a diszciplína válságát az utóbbi évtizedekben seregnyi értekezés taglalta. Kenyeres Zoltán kitűnően ismeri az erről szóló fejtegetéseket (94–97. stb.), ám – noha tisztán látja maga is a *hagyományos* irodalom-